

ВОЛОДИМИР ЩЕРБИЦЬКИЙ – АНТИПОД АДЕПТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. З урахуванням досліджень попередників та на підставі архівних і опублікованих документів на засадах контроверсійності з'ясовується сімнадцятилітня діяльність першого секретаря ЦК КПУ як самодостатнього господаря чи московського намісника України, його ставлення до зародження атрибутів громадянського суспільства, провадження політичних репресій, поведінка під час Чорнобильської аварії і трагедія останніх днів життя.

Ключові слова: Україна, В. Щербицький, П. Шелест, Л. Брежнев, громадянське суспільство, ЦК КПУ, КДБ, репресії, Чорнобильська трагедія.

Zajtsev J. D.

VOLODYMYR SHCHERBYTSKYJ – THE ANTIPODE OF CIVIL SOCIETY ADHERENTS

Abstract. Given the studies of predecessors and on the basis of archival and published documents, the author reveals the controversial seventeen-year activities of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine as a self-sufficient master or a Moscow's governor of Ukraine, his attitude to the origin of civil society attributes, conduction of political repressions, behaviour during the Chornobyl disaster, and the tragedy of the last days of his life.

Keywords: Ukraine, V. Shcherbytsky P. Shelest, L. Brezhnev, civil society, Central Committee of the Communist Party of Ukraine, KGB, repressions, Chornobyl tragedy.

Постановка проблеми. Військова агресія Росії проти України загострила увагу суспільства до історичних коренів та цивілізаційних засад взаємин двох сусідніх народів. Окупація Криму російською армією та криваве шаленство сепаратистів на Донбасі вкупі з їхніми московськими ляльководами черговий раз увиразнили правоту “українських буржуазних націоналістів”, образно висловлену гаслом Миколи Хвильового: “Геть від Москви!”. Двадцять століття було позначене низкою спроб реалізації цього гасла. Однак силою зброї, репресіями, облудною пропагандою, діяльністю продажною “п’ятої колони” та імперського управлінського апарату тривалий час вдавалося придушувати визвольний рух українського народу. У цій каїновій службі провідну роль відігравали кремлівські намісники в Україні в особі перших секретарів ЦК КПУ. Понад чверть століття тому, 16 лютого 1990 р., скінчив свій земний шлях Володимир Щербицький, який керував республікою за кремлівським мандатом понад 17 років.

Подібні ціхи слугують нині приводом для ретроспективної мандрівки сторінками призабутої минувшини. У тому числі й щодо ролі особи в історії нашої країни та її ставлення до зародження інститутів громадянського суспільства. Окрім економічного фундаменту у вигляді недержавної власності на засоби виробництва, ці інститути зумовлюють функціонування певної політичної структури недержавного характеру, до якої входять політичні партії, громадські організації (професійні, жіночі, молодіжні) та об’єднання (творчі, спортивні, конфесійні), суспільні рухи, засоби масової інформації. Громадянське суспільство передбачає наявність демократії, свободи слова, друку й сумління, вільних виборів, справедливої правової системи, які гарантують існування держави вільних індивідів. Розглянемо практичне втілення декларованих Конституцією норм громадянського суспільства через призму життя й діяльності першої особи УРСР.

Щоправда, теперішня свобода слова ефектно прислужилася й ностальгією стурбованим адептам тоталітарного минулого у справі реабілітації “зіпсованого” істориками та народною творчістю іміджу останнього компартійного правителя України. Так, з нагоди 85-річчя В. Щербицького (народився 17.02.1918 р.) розпорядженням Кабміну в листопаді 2002 р. було створено оргкомітет у складі кількох міністрів, керівників відомств, політиків, діячів науки й культури, а також дружини ювіляра Ради Гаврилівни (вона все

життя пропрацювала вчителем російської мови та літератури в київській СШ № 57, померла 11. 11. 2015 р.) задля відзначення на державному рівні згаданого ювілею. З цією метою створили Фонд “Українська державність” імені В. Щербицького. З-поміж низки заходів передбачалося й спорудження в Києві погруддя ювіляра. На екрани телебачення вийшли три документальних фільми та окрема передача циклу “Я так думаю”, опубліковано книжку спогадів сучасників Щербицького¹, організовано виставку документів, проведено “Круглий стіл”, урочисте засідання в Київській філармонії з доповіддю академіка НАН України Петра Тронька “Володимир Щербицький і його епоха” та участю віце-прем’єр-міністра Дмитра Табачника. Останній спільно з Головою Верховної Ради Володимиром Литвином поклали квіти до могили ювіляра на Байковому цвинтарі. Відбулося перейменування вулиць на честь двічі Героя Соціалістичної Праці у Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Верхньодніпровську².

Історик Олександр Зайцев відгукнувся на згадану ухвалу Кабміну саркастичною статтею “Державність імені Щербицького”, в якій перелічив його “заслуги”. Щодо пам’ятника, зокрема, зазначив: “Що ж, ідея непогана. Я навіть знаю відповідне місце для такого пам’ятника. Є в Києві сквер, чомусь облюбований бомжами і пияками, де вже стоїть погруддя Станіслава Косіора – першого секретаря ЦК КП(б)У часів Голодомору і Великого Терору. Саме за його правління відбувся поворот від українізації до русифікації – курс, гідно продовжений Щербицьким, тож і стояти їм пасувало б поруч. А третім у цій галереї вождів міг би бути, скажімо, Лазар Каганович, який двічі стояв на чолі комуністів республіки. Правда, тут уже було б певне протиріччя: єврей Каганович ледь не силоміць примушував партійних і радянських працівників вивчати українську мову, а щирий українець Щербицький і своєю політикою, і особистим прикладом заохочував русифікацію”³. Мабуть, не лише науковці відреагували подібним чином, бо пам’ятника не спорудили, але все інше, як бачимо, реалізували.

Менш помпезно відзначили 90-ліття та 95-річчя Щербицького. На його малій батьківщині у Верхньодніпровську встановили бронзовий бюст ювіляра, відкрили велику експозицію у Народному історико-краєзнавчому музеї. У Дніпропетровську його ім’ям назвали ще й площу, на новому майдані з-поміж 15 барельєфів відомих особистостей відтворили й зображення В. Щербицького. 15 лютого 2013 р. у Києві на вулиці Десятинній, 8, де він мешкав, відкрили меморіальну дошку. Того ж року з’явилася друком книга архівних документів та фотографій “Щербицький у пам’яті народній”⁴. З нагоди попередніх і згаданих ювілеїв у видавництвах, пресі та інтернеті було опубліковано компліментарні спогади помічника В. Щербицького Віталія Врублевського, дружини Ради Щербицької, невістки Олени, журналіста Геннадія Цурканова, академіка Петра Тронька та ін.⁵

Із зазначених публікацій постає образ видатного державного діяча, яскравої, неординарної особистості, людини кришталевої чесності й порядності, люблячого чоловіка, батька й дідуся. Значалося, що найбільше він переймався долею України, поступом її економіки, науки й культури, добробутом народу. Родовід свій виводив від запорозьких козаків. Був заядлим курцем американських сигарет. З дитинства любив голубів. Кожний ранок починав з відвідин голубника. Коли траурний кортеж з домовиною Щербицького виїхав на Хрещатик, друзі випустили в небо десятки голубів. Як пристрасний уболівальник футболу відвідував усі домашні матчі київського “Динамо”, а виїзні переглядав телевізором. Доручив секретареві ЦК Якову Погребняку задовольняти потреби команди і гравців. Цю пристрасть характеризує наступний спогад його невістки Олени Щербицької. 24 жовтня 1987 р. на вечірці у день одруження сина Валерія з Оленою Щербицький запропонував гостям спершу подивитися футбол по телевізору, а тоді вже сідати за стіл. [Це був матч кубка УЄФА “Спартак” (Москва) – “Вердер” (Бремен), який москвичі виграли з рахунком 4:1. – Ю. З.]. Був трудоголіком. Повертався з роботи близько 21-ї год. Онучка Радуса зустрічала його біля дверей в очікуванні дарунка від зайчика – мандаринки або цукерки. Відпочивати не вмів і не хотів. Навіть під час відпустки в Криму постійно працював, не загоряв, зрідка купався в морі. Інколи відводив душу на полюванні. Був невибагливий у їжі. Попередив родину, що ікру, червону рибу, інші делікатеси можна замовляти лише до свят. Службовим становищем не зловживав і вимагав цього від підлеглих. Їздив на “Волзі”, переважно без мигалок та численної охорони. Чиновникам заборонив будувати дачі й купувати авто. Просив дружину не користуватися біжутерією, а одного разу зірвав з неї кліпси і викинув на клумбу. Виявляв бережливість у побуті: повертаючись з роботи, вимикав у п’ятикімнатному помешканні зайве світло⁶.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однак популяризовані родиною, сподвижниками й друзями людські якості В. Щербицького не позбавляють необхідності об’єктивної оцінки його як політичного діяча, керівника найбільшої національної республіки в СРСР. На цій, не так вже й глибоко зораній царині, плідним засівом відзначився талановитий історик Юрій Шаповал. Передбачаючи зливу славослів’я на

адресу ювіляра, він підготував об'єктивний нарис життєвого шляху та політичної діяльності В. Щербицького, опублікований на початку 2003 р. в “Українському історичному журналі”⁷, а на згадані псевдоювілейні заходи відгукнувся аналітичною статтею “Діалектика державного пошанування”⁸, яку згодом опублікував у книзі “Доля як історія”⁹. Докладний аналіз “епохи Щербицького” у порівнянні з правлінням його попередника Петра Шелеста Ю. Шаповал зробив у книзі “Невигадані історії”¹⁰.

Переконливу характеристику В. Щербицького як московського намісника в Україні, русифікатора республіки, антагоніста громадянських прав і свобод, виконавця репресивної політики Кремля, безсилою спостерігача економічної стагнації країни, ініціатора прискореного будівництва Чорнобильської АЕС без достатнього технічного й екологічного обґрунтування проекту при ігноруванні негативних висновків Академії наук України, а після вибуху на станції – винуватця тривалого приховування його катастрофічних наслідків та ще й проведення першотравневої демонстрації під невидимою хмарою радіоактивного опромінення – подав ґрунтовною статтею в часописі “Критика” Микола Рябчук¹¹.

Низку проблем, пов'язаних із діяльністю В. Щербицького в другій половині 1980-х років, виокремив В. Литвин у книгах “Політична арена України: Дійові особи та виконавці” та “Україна на межі тисячоліть”. Зокрема, він, посилаючись на оцінку В. Щербицького колишнім головою Ради Міністрів УРСР В. Масолом у книзі “Упущенный шанс” (К., 1993), відзначив чималий внесок першого секретаря ЦК КПУ в розвиток України, зміцнення її економічного потенціалу, зауваживши при цьому негативні сторони тривалого неконтрольованого перебування його біля керма республіки з необмеженими владними повноваженнями, які загострилися в останні роки, а саме: “надмірна обережність, неприйняття найменших заперечень, слабкість до возвеличування, вередливість”¹². У наступній книзі В. Литвин слушно потрактував збереження посадового статусу В. Щербицького в горбачовський перебудовний період не лише через значний економічний потенціал України в союзному господарському комплексі, не лише через особисту вдячність йому за підтримку нового генсека в політбюро ЦК КПРС, а головне через острах порушення відносної політичної стабільності в республіці у світлі наростаючих відцентрових рухів у Прибалтиці та інших регіонах країни. Адже проголошення незалежності України означало розвал СРСР. Водночас В. Литвин підкреслив “вкрай негативне” ставлення В. Щербицького до створення Народного руху України за перебудову, картав за погром української культури, але його “найбільшим злочином” вважав приховування наслідків аварії на ЧАЕС та проведення першотравневої демонстрації 1986 р.¹³

Не зосереджуючись на сучасних політичних і моральних оцінках постаті історика Дмитра Табачника, зазначимо, що він одним із перших низкою публікацій дав загалом об'єктивну й водночас досить критичну характеристику діяльності В. Щербицького¹⁴.

Низку негативних тенденцій в “епоху” Щербицького виокремив у книзі “Україна: новітня історія (1945-1991 рр.)” доктор історичних наук, професор Володимир Баран. Зокрема, він наголосив на погромних тенденціях у літературі, мистецтві та культурі, поліцейських функціях цензури, звуженні сфери вживання української мови, переслідуванні іконодумства, кризових явищах в економіці, скептичному ставленні лідера КПУ до політики перебудови¹⁵.

На переростанні економічної стагнації у кризу, розширенні масштабів бюрократичного апарату, одержавленні громадських організацій, зосередженні всієї повноти влади в руках КПРС, згортанні гласності, орієнтації В. Щербицького на Москву й особисто на Л. Брежнева наголосив у посібнику для студентів “Історія України” Олександр Бойко¹⁶.

Більшість згаданих та низку інших негативних проблем в житті республіки після повалення П. Шелеста окреслив автор цих рядків у розділах “Криза тоталітарної системи” та “Політична опозиція 60-80-х років”, параграфі “Політика В. Щербицького” на сторінках підручника для вишів “Історія України”, опублікованого колективом авторів у 1996 р.¹⁷, який згодом витримав ще три видання.

Незважаючи на суб'єктивізм жанру спогадів та щоденникових нотаток, заслуговує пильної уваги книга Петра Шелеста – попередника В. Щербицького на капітанському містку УРСР. Приваблює її інформативна насиченість фактами життя й діяльності безпосереднього учасника найважливіших політичних процесів і подій, з'ясування мотивації вчинків, прихованих від стороннього ока, безкомпромісність оцінок дійових осіб – вершителей долі українського народу. Вдало доповнюють книгу документи й матеріали, інтерв'ю П. Шелеста та його сучасників¹⁸.

Зверхній, безапеляційний, зарозумілий стиль взаємин В. Щербицького з підлеглими переконливо продемонстрував через власний досвід колишній (1968-1979) голова Київського міськвиконкому Володимир Гусев¹⁹.

За два роки до смерті (помер 1997 р.) багатолітній член Компартії Канади, голова Товариства об'єднаних українських канадців (1978-1991) Петро Кравчук опублікував книгу спогадів “Без недомовок”²⁰, у якій намагався об'єктивно викласти свої враження від низки відвідин України, взаємин з офіційними особами та відомими громадськими діячами. Особливо неприйнятними для нього були тотальне російщення, всеохопність цензури (у тому й щодо його публічних виступів), низький культурний рівень державних діячів (наприклад, голови Президії Верховної Ради УРСР О. Ватченка), заборона українцям Канади відвідувати родичів в Україні, визначальна роль у цих нецивілізованих реаліях В. Щербицького.

Та найскладнішою дорогою діставалася правди проблема: В. Щербицький і Чорнобильська трагедія. У супереч офіційним виправданням про відсутність вірогідної інформації щодо загрози аварії здоров'ю й життю людей, виявлені документи переконливо свідчать, що чільним особам республіки з перших годин після вибуху реактора почала надходити докладна й об'єктивна інформація, але їм не вистачило мужності супроти московського тиску вжити термінових заходів, адекватних вимогам кризової ситуації. Точку зору офіційного Києва на перебіг подій навесні 1986 р. висловила в одному з інтерв'ю тодішній Голова Президії Верховної Ради УРСР Валентина Шевченко²¹. Статтею “Брехня без кордонів” їй відповіла член Комісії Верховної Ради СРСР з розслідування дій посадових осіб після аварії на ЧАЕС (діяла у 1989-1991 рр.) Алла Ярошинська²². Про намагання відповідальних співробітників КДБ УРСР численними доповідними записками з місця аварії вплинути на практичні кроки В. Щербицького та його оточення розповів у книзі “КГБ – рассекреченные воспоминания” генерал держбезпеки Олександр Нездоля²³. Покроковий аналіз до- та постчорнобильської ситуації викладено в книзі документів і матеріалів “Чорнобильська трагедія”²⁴. Кількарічна праця (2008-2010) директором Галузевого державного архіву Служби безпеки України дозволила історикові Володимирі В'ятровичу на підставі розсекречених документів у кількох параграфах книги “Історія з грифом “Секретно” викласти основні віхи будівництва, експлуатації та катастрофи ЧАЕС²⁵.

Логічним підсумком історіографічного огляду постаті й діянь В. Щербицького є відкритий лист В'ячеслава Чорновола “героєві” цієї статті під назвою “Не випробовуйте народного терпіння!”, який він написав у тюремній камері в м. Золочеві 1 червня 1989 р. під час 15-денного ув'язнення за організацію несанкціонованого мітингу у Львові 20 квітня. На карб лідерів КПУ В. Чорновіл поставив нищення всього українського “відразу після одержання... від “дорогого Леоніда Ілліча” ярличка на київське князювання”²⁶.

Згадані та низка інших джерел, публікацій, архівних документів дають можливість з достатньою об'єктивністю висвітлити постать і діяльність Володимира Щербицького в обставинах часу.

Постановка завдання. Мета публікації – всебічний аналіз життєвого шляху та державно-політичної діяльності В. Щербицького.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уже під час навчання в школі рідного Верхньодніпровська на Дніпропетровщині (1925-1936) В. Щербицький став комсомольським активістом, а після дев'ятого класу у 1934 р. навіть працював інструктором райкому комсомолу. Організаційні здібності виявив і в Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті, де навчався у 1936-1941 рр. і перед його закінченням вступив до ВКП(б). З початком війни пройшов підготовку у Військовій академії хімізахисту в Москві й від 1942 р. служив на офіцерських посадах у складі радянських військ в Ірані та Закавказзі. Війну закінчив капітаном. У жовтні 1945 р. одружився в Тбілісі з Радою Жеромською (батько – поляк, мати – італійка) й наприкінці того ж року повернувся в Україну. Влаштувався на Дніпродзержинський коксохімічний завод, де його обрали секретарем парткому. Від 1948 р. – завідувач оргвідділу, другий, а від 1952 р. – перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії.

У 1954 р. тридцятишестирічний В. Щербицький стає другим, а наступного року вже першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, тобто повновладним господарем великої, індустріально потужної області. У 1957 р. його обирають секретарем і членом Президії ЦК КПУ. Вже тоді, вислужуючись перед М. Підгорним, на той час Першим секретарем ЦК КПУ, В. Щербицький “пробив” реалізацію низки капіталомістких суперпроектів, будов і водосховищ – сумновідомих “гнилих морів”. Це дало свої плоди, й у лютому 1961 р. його призначили Головою Ради Міністрів УРСР, а в жовтні того ж року на ХХІІ з'їзді КПРС обрали кандидатом у члени Президії ЦК КПРС²⁷.

В одній з цековських характеристик В. Щербицького зазначалося, що він “дещо запальний і зарозумілий”²⁸. Вірогідно, саме ці риси підштовхнули його виступити проти “кукурудзяної” політики М. Хрущова та, кажуть, проти поділу парторганів на сільські й промислові. Відтак у червні 1963 р. М. Хрущов відправив

його на “заслання” в Дніпропетровськ на попередню посаду, а згодом ініціював виведення зі складу Президії ЦК КПРС. В. Щербицький перейнявся цим і у нього стався інфаркт. Але “опала” тривала недовго. Внаслідок антихрущовської змови у жовтні 1964 р. до влади прийшов Л. Брежнєв – покровитель В. Щербицького в молодості (їхні родини у Дніпродзержинську мешкали на одній вулиці). Комбінація виглядала наступним чином. Голову Ради Міністрів УРСР І. Казанця без погодження з Президією ЦК КПУ 1965 р. призначили міністром чорної металургії СРСР, звільнивши місце для В. Щербицького. Наперекір рішенням Президії ЦК КПУ його й призначили на звільнену посаду. У 1966 р. В. Щербицького обрали кандидатом, а 9 квітня 1971 р. – членом політбюро ЦК КПРС, підготувавши цим зміщення П. Шелеста. 25 травня 1972 р. пленум ЦК КПУ з традиційною однотайністю обрав В. Щербицького першим секретарем ЦК КПУ. П. Шелеста, на той час ще члена політбюро ЦК КПРС, про всяк випадок на пленум не допустили – відправили до Москви²⁹.

Вже у вересні того ж року за “порадою” з Кремля В. Щербицький ініціював “наукове” рецензування опублікованої 1970 р. книги П. Шелеста “Україно наша Радянська”, яке виконали академіки АН УРСР М. Шамота, Б. Бабій та членкор А. Шевелєв. Вони звинуватили автора в ідеалізації минулого, зокрема, козаччини, відображенні історії України поза історією Росії, применшенні ролі комуністичної партії в боротьбі проти ухилів у національному питанні. У висновку зазначили, що книжка не може використовуватися у науково-дослідній та пропагандистській роботі і поширення її серед широких читацьких кіл також є небажаним³⁰. Погромну рецензію за вказівкою ЦК КПУ опублікував журнал “Комуніст України”³¹, а книгу з бібліотек вилучили й знищили.

Історія усунення П. Шелеста з політичної арени черговий раз підтвердила домінуючу в комуністичній верхівці традицію утверджувати наступника шляхом паплюження попередника. Вірогідно під впливом безпідставних звинувачень П. Шелест своєю чергою у книзі “Справжній суд історії ще попереду” кілька разів негативно характеризував В. Щербицького. Зокрема, зазначав: “За 10 років роботи першим секретарем ЦК КПУ мені доводилося контактувати, зустрічатися, працювати, бесідувати з багатьма людьми... і про кожного, з ким доводилося працювати, можу сказати тільки хороше. Винятком є деякі, і в першу чергу Щербицький, Ватченко, Грушецький. Це тупі, лукаві люди, підлабузники, облесники і падлюки, можуть будь-кому стати на горло, перегризти його, щоб тільки досягти успіхів у кар’єрі. Розуму, здібностей немає у таких типів. Ось вони і користуються для досягнення своєї мети мерзотним арсеналом брехні, лестоців, догідництва, безпринциповості. Після 1973 року в мене залишилося тяжке і гірке враження від справ, які творяться на Україні. Шкода, дуже шкода було партійну організацію республіки, народ України, що вони знаходяться під керівництвом таких тупиць, політичних авантюристів, які зраджують інтереси свого власного народу. І все це творилося під керівництвом і натхненням “великого лєнінця” – Л. Брежнєва. Про це історія колись скаже своє вагоме і правдиве слово”³².

Зазначені епітети можна було б віднести на рахунок посткар’єрних образ. Але П. Шелеста попереджали про незугарну поведінку В. Щербицького задовго до подій початку 1970-х. На одному з полювань у Заліссі в листопаді 1967 р. колега-мисливець сказав П. Шелестові: “Майте на увазі, що у ставленні до вас поведінка Щербицького підла”. Після витиснутої Л. Брежнєвим “згоди” П. Шелеста на повернення В. Щербицького Головою Ради міністрів УРСР у жовтні 1965 р. секретар ЦК КПРС М. Підгорний зауважив йому: “Ти, Петре, ще про це пожалієш, пам’ятай, що це підла людина”³³.

2001 р. в інтерв’ю журналістові московської “Независимой газеты” Сергієві Шаповалу син П. Шелеста Віталій сказав про батька: “У ньому не було хамства і жлобства, які він просто не терпів у Володимира Васильовича Щербицького”³⁴.

Логічним виглядає порівняння В. Щербицького з попередником. Широко відома наполегливість П. Шелеста у відстоюванні господарських інтересів України перед московськими “боярами”. Колишній голова Київського міськвиконкому Володимир Гусєв у розмові з С. Шаповалом виокремив ситуацію зі здачею зерна у союзний фонд. Через те, що республіка виробляла третину м’яса в країні, Шелест обмежував поставки зернових до Росії у 700 мільйонів пудів. Коли “господарем” України став В. Щербицький, ця квота зросла до мільярда пудів. За це він одержав за закритим списком дві зірки Героя Соціалістичної праці. Щоправда, наслідком стала “дрібничка” – різко зменшилось поголів’я худоби³⁵.

Голова КДБ СРСР В. Семичастний після звільнення з посади в 1967-1981 рр. працював першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Щербицький прихильно ставився до нього. Але в оцінці його дій Семичастний намагався бути об’єктивним, зазначивши, що з точки зору політичних якостей і масштабів керівника П. Шелест, безумовно, вищий. “Щербицький – служака, він був відданим брежнєвським холуєм, він ніколи не заперечував жодної навіть найбезглуздішої пропозиції Брежнєва”³⁶.

Залишається жалкувати, що наведені оцінки були висловлені після смерті В. Щербицького. Це, властиво, позбавило можливості останнього на “гості” у відповідь.

Мати В. Щербицького Тетяна Іванівна все життя прожила в скромних умовах старого будинку на околиці Верхньодніпровська. Розмовляла образною українською мовою, якої навчила й сина. Нею він спілкувався на всіх посадах добрежневського періоду, толерував українське. А після обрання “Першим” перейшов на російську, за ним – весь партапарат й номенклатурники, доповіді й виступи на всіх офіційних заходах провадилися лише мовою “старшого брата”. Замість терміна “український народ” В. Щербицький використовував покруч “народ України”, чим намагався позбавити націю однієї з визначальних ознак. І лише на прощальному пленумі ЦК КПУ у вересні 1989 р. знову заговорив українською й згадав про український народ³⁷.

Одним з пріоритетних напрямків своєї діяльності В. Щербицький вважав боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом”, а разом – з будь-якими проявами національної самоідентифікації, окремішності, правдивої історії, традицій, духовного спадку минулих поколінь. Не кажучи вже про національно-визвольний рух, перспективи державної незалежності України. Ще за часів його прем’єрства 16 липня 1970 р. Москва замінила критикованого за лібералізм голову КДБ УРСР Віталія Нікітченка на колишнього (протягом війни) відповідального працівника сумнозвісної військової контррозвідки СМЕРШу Віталія Федорчука. Цією рокирковкою Л. Брежнев намагався послабити позиції П. Шелеста, дискредитувати його, відтак звільнити з посади й поставити на чолі республіки свою людину – В. Щербицького. З перших днів перебування в Києві В. Федорчук заповзявся контролювати роботу радянського й партійного апарату, що не входило до його компетенції й свідчило про намагання Л. Брежнева використати спецслужбу в політичній боротьбі за владу в Україні. Винагородою В. Федорчукові слугував дозвіл Москви на збільшення штатів республіканського Комітету на 660 осіб, добудову його приміщення на 3,5 тисячі кв. метрів та створення міських і районних відділів КДБ³⁸. Вже за кілька тижнів після призначення В. Федорчука П. Шелест зазначив у своєму щоденнику: “Це ганебне явище у нашій партії. Виявляється, говорити правду, навіть у партійних органах, небезпечно, потрібно слідкувати за кожним своїм словом, хоча ти говориш правду. За всім слідкують, все доносять, і сам не знаєш, хто б це міг зробити. Встановлено агентуру, стеження. Як це все гидко!”³⁹. Згодом додав щодо В. Федорчука: “Докопується” чому не було справжньої боротьби проти націоналістів та “праці” І. Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли не розбираючись, запроторюють до в’язниці. В. Федорчук заявив: “Ми працюємо на Союз, ми інтернаціоналісти, і ніякої України у нашій роботі немає”⁴⁰.

До слова, Іван Дзюба в публічних виступах неодноразово піднімав питання негативного становища з українською культурою, мовою, великодержавним впливом Росії. Але узагальненого викладу цих проблем, витоків їхнього домінування у суспільстві в українській політичній думці не було. Намір написати відповідне дослідження викристалізувався у нього під час погрому інтелігенції в серпні 1965 р. 4 вересня на прем’єрі фільму Сергія Параджанова “Тіні забутих предків” у кінотеатрі “Україна” І. Дзюба публічно назвав імена заарештованих. За кілька днів розпочав писати твір і закінчив його наприкінці грудня. Назвав роботу “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Передав її до ЦК КПУ та ЦК КПРС. За дорученням П. Шелеста скорочений варіант трактату був надісланий усім обкомам партії. Передрукований у самвидаві він майже легально поширювався в Україні, його пропагували західні радіостанції. КДБ часто виявляв його під час обшуків. Але вважати дослідження антирадянським не було офіційних підстав. В. Федорчук поставив вимогу підкріпити затіяну ним операцію “Блок” з погрому опозиційного руху та самвидаву визнанням праці І. Дзюби антирадянською й антикомуністичною, що й було виконано постановою ЦК КПУ 22 лютого 1972 р. 18 квітня за звинуваченням у її написанні І. Дзюбу заарештували й 16 березня 1973 р. засудили на 5 років таборів суворого режиму й 5 років заслання. Утримували в СІЗО КДБ. Звільнили 6 листопада 1973 р. після його заяви в Президію Верховної Ради УРСР, звернення В. Щербицького за дозволом до ЦК КПРС, й затвердження 30 жовтня політбюро ЦК КПУ відповідного проекту указу ПВР УРСР⁴¹.

Надаючи особливої ваги репресивній машині КДБ, В. Щербицький рекомендував В. Федорчука до обрання кандидатом, а 1976 р. – і членом політбюро ЦК КПУ. Один з колишніх керівників П’ятого відділу (боротьба з ідеологічними диверсіями) Управління КДБ у Львівській області генерал-майор держбезпеки Олександр Нездоля зазначав: В. Федорчук зумів поставити себе так, що став фактично другою особою в республіці⁴². Завдяки турботі В. Щербицького про кадебістів в Україні була ліквідована їхня черга на квартири. Тобто, всі бажаючі працівники спецслужби отримали власні помешкання⁴³. І це при тому, що звичайні громадяни очікували житла по 20 –25 років.

Віталій Врублевський у згаданій книжці про В. Щербицького вирішив просвітити читачів у царині теоретичного обґрунтування багатолітнього панування більшовицького режиму в СРСР. Стрижневим фактором цього феномену він вважає віру мас у світлі ідеали, адже “нічого подібного за силою ідеологічного впливу, що можна було б протиставити ідеалам комунізму, людська цивілізація не створила і навряд

чи створить в осяжному майбутньому”⁴⁴. Натомість автор цієї статті дотримується дещо іншої точки зору, визнаючи фундаментом усієї комуністичної споруди систему репресій, спрямовану проти будь-якого інакодумства, проти будь-яких виявів громадянського суспільства, не кажучи вже про організовані форми спротиву тоталітаризму.

Саме на сумлінні В. Федорчука й В. Щербицького погром української інтелігенції в 1970-1982 роках. У жовтні 1972 р. за звинуваченням у відхиленнях від “генеральної лінії” звільнили секретаря ЦК КПУ з ідеології академіка Федора Овчаренка, а натомість “обрали” енергійного “борця з націоналізмом”, колишнього секретаря Львівського обкому КПУ (1963-1967) Валентина Маланчука, який “прославив” себе переслідуванням творчої інтелігенції та російщенням шкільництва під час праці (1967-1972) в Міністерстві освіти УРСР⁴⁵. Наступ на інакомислення розгорнувся широким фронтом. Скажімо, толерованого П. Шелестом кінорежисера вірменина Сергія Параджанова, постановника фільму “Тіні забутих предків”, який здобув 28 міжнародних премій та медалей, звинуватили в українському націоналізмі, бо він відмовився дублювати цей фільм російською. Відтак сфабрикували кримінальну справу, 17 грудня 1973 р. заарештували й 25 грудня 1974 р. засудили на 5 років концтаборів⁴⁶. Зйомки останнього фільму Параджанова “Сповідь” перервала невиліковна хвороба – ракова пухлина. А вперше, за свідченням Юрія Іллєнка, фільм “Київські фрески” 1966 р. “було не менш жорстоко зупинено... іншою раковою пухлиною – партійним керівництвом України за безпосередньою участю Щербицького”⁴⁷. Серйозність намірів у придушенні опозиційного руху В. Федорчук продемонстрував на прикладі Валентина Мороза, засудженого у листопаді 1970 р. на 14 років позбавлення волі – небачений доти вирок інакодумцям⁴⁸. Наступного року ув’язнили одеситів Ніну Строкату й Олексу Різників (відповідно на 4 та 5,5 р.)⁴⁹, львів’янина Володимира Дяка (на 15 років)⁵⁰.

На виконання постанови ЦК КППС від 28 червня 1971 р. про боротьбу з поширенням самвидаву як одного з виявів зародження громадянського суспільства, КДБ УРСР у середині липня того ж року порушив справу групової розробки під назвою “Блок”, об’єктами якої стали 24 активних учасники опозиційного руху. Накопичених протягом півроку матеріалів стеження, прослуховування, вилучення позацензурних документів визнали достатніми для проведення потужної репресивної акції. Задля прив’язки українського руху опору до закордонних націоналістичних організацій кадебісти використали відвідини України студентом Лювєнського католицького університету з Бельгії Ярославом Добошем, який зустрівся в Києві наприкінці грудня 1971 р. із Зіновією Франко, Іваном Світличним, Леонідом Селезненком та студенткою з Чехословаччини Ганною Коцур, а 4 січня у Львові – зі Стефанією Гулик. Наприкінці того ж дня у Чопі прикордонники затримали Добоша під час митного догляду в потязі Москва–Прага. Вилучили “компрокат” – 8 фотоплівок “Словника українських рим” Святослава Караванського⁵¹.

12-14 січня 1972 р. кадебісти влаштували справжній погром, головною метою якого була ліквідація самвидаву як джерела формування незалежної політичної думки, конституційної свободи слова, альтернативного громадянського середовища. Тоді до слідчих у’язниць потрапили кияни Василь Стус, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Олесь Сергієнко та багато інших, львів’яни В’ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Ірина Калинець, Стефанія Шабатура, Михайло Осадчий, а також Василь Романюк і Тарас Мельничук з Івано-Франківщини. Як зазначив у своїй книзі генерал-майор КДБ О. Нездоля “всі ці заходи були погоджені з П. Шелестом і В. Щербицьким”⁵². Суди над заарештованими відбулися вже після заміни В. Щербицьким прем’єрського крісла на компартійне. Вироки були надзвичайно суворими. Наприклад, за те, що Надія Світлична протягом 1964-1972 рр. “зберігала, розмножувала і розповсюджувала антирадянську за змістом літературу”, тобто самвидав, та з урахуванням того, “що вона мати-одиначка, на своєму утриманні має трирічну дитину, у скоєному злочині розкаюється”, Київський облсуд 2 квітня 1973 р. ув’язнив її “всього” “до 4 років позбавлення волі у виправно-трудова колонії суворого режиму”⁵³. За подібним звинуваченням та за “участь у виданні нелегального так званого “журналу” “Український вісник” [редагування довести не вдалося], який є антирадянським виданням, спрямованим проти радянського державного та суспільного ладу, дружби радянських народів”, В’ячеслава Чорновола 12 квітня 1973 р. закритим процесом засудили до 6 років концтаборів та 3 – заслання⁵⁴. Тобто розправилися зі ще одним вірогідним атрибутом громадянського суспільства – недержавним позацензурним виданням. На такому ж закритому засіданні 24 квітня 1973 р. Київський облсуд встановив, що Євген Сверстюк не лише “виготовляв, зберігав та розповсюджував” самвидав, але й деякі документи передавав за кордон, “неодноразово в усній формі поширював наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад”, однак винним себе не визнав. Отож батька двох малолітніх дітей за ч. 1 статті 62 Кримінального кодексу УРСР засудили на максимально можливий термін – до 7 років концтаборів суворого режиму та 5 років заслання. У таємному донесенні ЦК КПУ міністр юстиції УРСР В. Зайчук зазначив, що “судовий процес пройшов організовано”⁵⁵.

Але розрахунок ЦК КПУ, що численними арештами й жорстокими вироками рух опору комуністичному режимові буде нейтралізовано, виявився марним. Начальник П'ятого управління КДБ УРСР Алфей Цвєтков уже в травні 1973 р. інформував ЦК КПУ, що залишені на волі співники заарештованих Михайлина Коцюбинська, Леоніда Світлична, Алена Волицька-Пашко та інші почали групуватися довкола Бориса Антоненка-Давидовича, який є “переконаним націоналістом і продовжує залишатися на ворожих радянському ладові позиціях”⁵⁶. З метою його дискредитації 1 червня 1973 р. В. Маланчук надіслав членам і кандидатам в члени політбюро ЦК КПУ проект статті “Знає кіт чие сало їсть”, яку запропонував надрукувати в газеті “Радянська Україна” за підписом письменника, редактора журналу “Україна” Миколи Подоляна⁵⁷. Цей факт черговий раз викриває адресу кухні, на якій готувалися відгуки “громадськості”, листи трудящих, “обурених” антирадянською діяльністю “українських буржуазних націоналістів”.

Того ж 1973 р. відбулося кілька процесів над членами таємних організацій, які також становили загрозу правлячому режимові як зародки альтернативних об'єднань громадян. Зокрема, 3-9 серпня Івано-Франківський обласний суд у закритому засіданні розглянув справу підпільної “Спілки української молоді Галичини”, яку 31 січня 1972 р. створив і очолив член КПРС, секретар комсомольської організації Коломийської пересувної механізованої колони, слюсар Дмитро Гриньків у відповідь на січневі арешти української інтелігенції. Група налічувала 12 членів, було проведено 10 зібрань, усі мали псевдоніми, за допомогою Д. Гриньківа – голови ДТСААФ підприємства – вправлялися в стрільбі, ухвалили укласти статут та програму Спілки. Головною метою вважали відторгнення УРСР від СРСР. Арешти відбулися у березні-квітні 1973 р. Д. Гриньківа засудили на 7 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання. Чотири інших члени організації отримали по 4-5 років концтаборів⁵⁸.

18-24 вересня 1973 р. Тернопільський обласний суд у закритому режимі притягнув до кримінальної відповідальності сім з дев'яти членів підпільної організації, яку в листопаді 1972 р. створив у с. Росокач Чортківського району 23-річний комсомолец Володимир Мармус. Її метою була боротьба за незалежність України. Члени групи поширювали листівки, знищили два прапори УРСР, в ніч на 22 січня 1973 р. на честь 55 річниці проголошення в Києві ІV Універсалу Центральної Ради про самостійність Української Держави поширили в Чорткові 19 листівок, зняли 4 радянські прапори й на їх місце підняли національні синьо-жовті. У лютому-квітні відбулися арешти. В. Мармуса ув'язнили на 6 років концтаборів та 5 – заслання. Шість інших членів організації засудили на 5-8 років позбавлення волі⁵⁹.

Переможну реляцію про розгром обох згаданих підпільних організацій 27 вересня 1973 р. В. Щербицький цілком таємним листом надіслав ЦК КПРС⁶⁰.

Значний резонанс у кадебістських та компартійних колах викликали відомості про існування в студентському середовищі Львова досить численної таємної організації “Український національно-визвольний фронт” на чолі з Зоряном Попадюком. 29 березня 1973 р. перший секретар Львівського обкому КПУ Василь Куцевол надіслав до ЦК КПУ таємну “Інформацію про викриття у Львівській області ворожого угруповання”, знешкодженого 27-28 березня. У повідомленні зазначалося, що його учасники в серпні 1972 р. поширили антирадянські листівки, у грудні виготовили ворожого змісту журнал “Поступ”, у березні 1973 р. розробили програму організації “Головні завдання сучасного революційного руху на Україні”, а вночі проти 28 березня розповсюдили у Львові антирадянські листівки. Тієї ж ночі 12 осіб були затримані КДБ. Окрім затриманих до угруповання входили також студентка 4-го курсу історичного факультету університету, депутат обласної ради Мар'яна Долинська та третьокурсник, син директора Інституту суспільних наук Мирослава Олексюка Мирон Олексюк. Обґрунтовуючи арешти, В. Куцевол стверджував, що затримані “мали намір створити широко розгалужену націоналістичну організацію, головним завданням якої було б відокремлення України від Росії і створення самостійної держави”. 4 березня В. Щербицький наклав резолюцію: “Озн[айомити] членів ПБ[політбюро] та т. Рудича Ф. М. [зав. відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ]”⁶¹.

На зміст репресивних заходів вплинуло те, що вже за кілька годин після арештів прізвища затриманих оголосила радіостанція “Голос Америки”. На Заході відбулися мітинги протесту проти переслідування студентів. 30 березня майже всіх відпустили, але виключили їх з комсомолу та відрахували з навчальних закладів. Вісім хлопців відправили до війська. На показову розправу залишили 3. Попадюка та найактивнішого з членів групи Яромира Микитка. На суді 6-13 серпня 1973 р. за участі 53 свідків Зоряну визначили максимально можливий реченець – 7 років таборів суворого режиму і 5 – заслання. Микитко отримав 5 років концтаборів⁶².

Наступ на свободу слова, політичні репресії тривали протягом усього часу правління В. Щербицького. Так, у 1974-1975 рр. засудили в Івано-Франківську Оксану Попович (13 років таборів і заслання) та Богдана Ребрика (7 років таборів і 3 – заслання), у Василькові на Київщині – Юрія Литвина (3 роки тюрми), в Одесі – Леоніда Тимчука. У Дніпропетровську спецпсихлікарню на 7 років помістили криворіжця

Володимира Кравченка. Понад 20 місяців тримали у “психушці” одесита В’ячеслава Ігрунова. Під особливим наглядом перебувала творча інтелігенція, чільних представників якої комуністичний режим небезпідставно вважав натхненниками національно-визвольної боротьби та будівництва громадянського суспільства. Тому розправа з ними була особливо жорстокою. 1976 р. засудили на 9 років художника з Чернігівщини Петра Рубана. За створення гуртка з історії української культури 1977 р. отримав 3 роки таборів викладач з Одеси Василь Барладяну. Напередодні звільнення йому додали ще 3 роки ув’язнення. Відомий письменник і кінорежисер Гелій Снегірьов помер 1978 р. після багатомісячного слідства. У 1979 р. за рукопис “Право жити” отримав 12 років ув’язнення науковець Юрій Бадзьо. Інженера з Макіївки Володимира Клебанова за спробу створення незалежних профспілок, як складової вільного соціуму, посадили до психлікарні. У травні того ж року в лісі під Львовом знайшли повішеним композитора Володимира Івасюка. Громадськість була переконана, що це справа рук КДБ, і лише в лютому 2015 р. прокуратура Львівщини неспростовано це довела. Вчителів з Житомирщини Дмитрові Мазуру 1980 р. за публічні заяви щодо голоду 1933 р. присудили 11 років. За співпрацю з УГГ 8 років утримували в Казанській психіатричній в’язниці філолога з Одеси Ганну Михайленко. За поновлення видання журналу “Український вісник” лікаря з Червонограда Степана Хмару ув’язнили на 12, а київських журналістів Віталія Шевченка та Олесе Шевченка – відповідно на 10 та 8 років. У 1981 р. вдруге на 15 років ув’язнили інженера-електрика з Дніпропетровщини Григорія Приходька, а його земляка Григорія Нечипоренка – на 12. Стільки ж отримав у Харкові колишній інженер-майор Генріх Алтунян. Викладача Павла Кампова з Ужгорода позбавили волі на 13 років. Після 8 років психотюрем лікаря Миколу Плахотнюка з Києва ув’язнили ще на 4 роки. Засновників нелегального товариства Київський демократичний клуб журналіста Сергія Набоку, ендокринолога Інну Чернявську, математика Ларису Лохвицьку та перекладача Леоніда Мілявського за “наклеп на радянський лад” покарали 3 роками таборів. У 1982 р. в Івано-Франківську на 15 років засудили колишнього політв’язня вчителя Василя Мазура. Такий же реченець отримав в колонії Юрій Литвин, а у Львові Михайло Горинь, 10 років – викладач з Тернопільщини Володимир Андрушко, 7 – фізик з Одеси Петро Бутов. 1984 р. “за пропаганду ідей українських націоналістів” в армійському середовищі ув’язнили на 4 роки таборів старшого лейтенанта з Київщини Григорія Куценка, 5 років за “політичною” статтею одержав старший лейтенант Сергій Корнієнко. 1985 р. в Чистопольській в’язниці на додатковий трирічний термін засудили члена УГГ Івана Сокульського, а в Чернігові – Петра Рубана на 9 років таборів особливого режиму та 4 – заслання. На Луганщині позбавили волі на 9 років поета Леоніда Сапу та ізолювали у психлікарню столяра Миколу Холодного. 1986 р. в Житомирі за антирадянську агітацію на 7 років таборів ув’язнили робітника Михайла Алексеєва, а під час перебування в таборі наприкінці того ж року – ще на 10 років. І перелік цей далекий від вичерпання. Відбулося також багато процесів над оборонцями віри і церкви, зокрема 40 з них – над баптистами⁶³.

Не може бути прощення КПРС та В. Щербицькому за погром одного з найважливіших складових майбутнього громадянського суспільства – українського правозахисного руху в особі Української Гельсінкської групи (УГГ), створеної 9 листопада 1976 р. на підставі Прикінцевого акта Народи з безпеки та співробітництва в Європі, підписаного 33 державами Європи (у тому числі й СРСР), а також США та Канадою. Йшлося насамперед про дотримання прав людини й свободу слова. Однак цього компартія боялася найбільше, розуміючи, що реалізація таких свобод означатиме демократизацію суспільства й ліквідацію всевладдя КПРС. Уже за півтора місяця відбулися обшуки у членів-засновників УГГ, а 5 лютого 1977 р. були заарештовані керівник Групи письменник Микола Руденко та колишній політв’язень Олекса Тихий. Судили подалі від столиці й людських очей у м. Дружківці на Донеччині. Вироки – максимальні: 7 років ув’язнення в таборах суворого режиму і 5 – заслання М. Руденкові й відповідно 10+5 О. Тихому. 23 квітня 1977 р. в Києві заарештували двох інших членів-засновників Групи Мирослава Мариновича й Миколу Матусевича. Ухвалою Київського обласного суду в м. Василькові 27 березня 1978 р. обидва отримали по 7+5. 28 липня 1978 р. Чортківський обласний суд у м. Городні засудив на 10+5 Левка Лук’яненка. Але на місце арештованих і засуджених до УГГ вступали інші волонтери правозахисту. А компартійна репресивна машина методично перемелювала людські долі й навіть позбавляла життя. Окрім 10 членів-засновників УГГ поповнилася 31 особою. Загалом 24 з них були засуджені за членство в Групі, перебувши в неволі понад 170 років. А всього невільний рахунок 39 членів УГГ становить понад 550 років. Плюс п’ять життів: Михайла Мельника, Олекси Тихого, Юрія Литвина, Валерія Марченка, Василя Стуса. Але вона, не в приклад Московській Групі, так і не заявила про свій саморозпуск, реорганізувавшись 1990 р. в Українську республіканську партію⁶⁴.

Володіючи практично необмеженою владою, ЦК КПУ узурпував право регламентувати всі сфери життя суспільства. Працівники ЦК вважали, що розбираються в науці ліпше від науковців, розуміються на

літературі краще від письменників, петрають у мистецтві зугарніше від мистців, знаються в кінематографії ґрунтовніше від сценаристів та режисерів тощо. Так, за дорученням В. Маланчука завідувач сектору відділу науки і учбових закладів ЦК Сергій Дорогунцов здійснив перевірку та виявив серйозні методологічні помилки в докторській дисертації доцента Житомирського педінституту Степана Пінчука “Слово о полку Ігоревім” і українська література XIX–XX століть”. Як зазначено в секретній інформації на адресу ЦК КПУ від 28 серпня 1973 р., “в дисертації по суті протягується буржуазно-націоналістична концепція приналежності “Слова о полку Ігоревім” виключно українській національній культурі, повністю ігноруються взаємозв’язки і взаємовпливи української літератури з російською і білоруською”⁶⁵. В результаті ухвалу Вченої ради Львівського університету про присудження С. Пінчуку вченого ступеня доктора філологічних наук було скасовано, професора І. Дорошенка усунуто з посади голови спеціалізованої вченої ради філологічного факультету й накладено на нього суворе партійне стягнення. Партійні догани оголосили також офіційним опонентам і навіть неофіційному – Р. Кирчіву⁶⁶. Ректора педінституту І. Осляка й секретаря партбюро проректора В. Голіченка усунули з посад й покарали в партійному порядку. Так само вчинили й з С. Пінчуком⁶⁷.

Нині широко відомо, що практично в кожному колективі, не кажучи вже про творчі спілки, як найбільш небезпечні режимові громадські осередки, були “очі та вуха” КДБ. Зокрема й у СПУ. Підглядали й підслуховували не лише на офіційних заходах і зібраннях, але й ледве чи не в ліжку. Цю тезу ілюструє таємна доповідна записка відділу культури ЦК Компартії України “Про факт антигромадянської поведінки деяких членів Спілки письменників України” від 18 грудня 1973 р. 24 листопада 1973 р. на 38 році життя помер поет Володимир Підпалий. Після похорону 26 листопада на поминальному обіді в квартирі В. Підпалого, – зазначалося в записці, – “член КПРС, письменник І. Драч у присутності Л. Костенко, М. Коцюбинської, С. Плачинди, відомих своєю антигромадянською поведінкою і поглядами, зробив заяву непартійного, антисупільного характеру. Як злобні антирадянські вихватки слід розглядати й окремі репліки Л. Костенко”. У компартійному доносі дісталася й покійнику, який “за час роботи у видавництві “Радянський письменник” (1965-1973) рекомендував до видавничого плану неприйнятні для нашої ідеології вірші І. Калинця, В. Голобородька, В. Стуса, збірки яких вийшли за рубезем у націоналістичних видавництвах. Готував до друку книжку Л. Костенко “Княжа гора”, зняту потім із видавництва у верстці за серйозні ідейні вади ..., ідеологічно неприйнятні для нас тенденційним осмисленням історичних тем”. Вірші І. Драча “використовуються ідейними супротивниками для наклепів на наше сьогодення”, а фільми за його літературними сценаріями, зокрема “Криниця для спраглих” (режисер Ю. Ілленко), “Іду до тебе” (М. Машенко), “Пропала грамота” (Б. Івченко), “Дід лівого крайнього” (Л. Осика) позначені серйозними ідейно-художніми недоліками”⁶⁸. За вказівкою В. Маланчука з цією запискою було ознайомлено секретарів Київського обкому й міськкому КПУ та керівників СПУ. Організовано обговорення “негідної поведінки комуністів І. Драча, С. Плачинди” на парткомі СПУ, а директору Київської кіностудії рекомендовано звільнити І. Драча з посади штатного сценариста, що й було виконано. 8 січня 1974 р. про згадані “подвиги” на ниві боротьби з українським буржуазним націоналізмом у творчому середовищі Маланчук доповів В. Щербицькому⁶⁹.

До речі, згадані спеціалісти “по Шелесту” М. Шамота, Б. Бабій та А. Шевелєв не відмовили собі в задоволенні, окрім дорученого, копнути ще й інших авторів: “Останніми роками в нашій літературі з’явилося чимало книг (наприклад, Іваничука, Плачинди, Білика), які написані з однією метою – ідеалізувати, прикрасити минуле. Прикрашуючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності”⁷⁰.

Під час горбачовської перебудови від середини 1988 р. розпочалася реабілітація осіб, безпідставно репресованих сталінським режимом. Протягом року в судовому порядку визнано несправедливо покараними 5 183 і згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР – 58 584 особи, засуджених позасудовими органами. Але пропозиції щодо реабілітації політ’язнів 1960-1970-х років ігнорувалися. Так, у жовтні 1987 р. В. Чорновіл, Є. Сверстюк та інші підписанти звернулися до ЮНЕСКО з пропозицією вшанувати на міжнародному рівні 50-річчя від дня народження Василя Стуса, який народився 6 січня 1938 р. й загинув у концтаборі в ніч з 3 на 4 вересня 1985 р. 17 січня 1988 р. в Києві В. Стусові присвятив своє зібрання один з паростків громадянського суспільства Український культурологічний клуб. Відгукнулися на цю подію доповідною запискою до ЦК КПУ секретар ЦК Юрій Єльченко та голова КДБ Микола Голушко. В ній зазначалося, що поет наприкінці 1960-х років потрапив під вплив націоналістично настроєних осіб, і тому “яких-небудь підстав для реабілітації Стуса немає”. Видання збірки його поезій, як того вимагала громадськість, автори доповідної визнали недоцільним. Біля цих слів В. Щербицький написав: “Безумовно!”⁷¹. І хіба можна після всього скоєного ідеалізувати людські якості Щербицького? От якби ж то він ще й до людей ставився так, як до голубів...

Найбільшою загрозою комуністичному режимові були Конституція СРСР та її клон – Конституція УРСР, зокрема її статті 48 (про політичні свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій), 49 (щодо права об'єднуватися в громадські організації) та 69 (щодо права виходу з СРСР)⁷². Писалися ці статті, як висловився один львівський кадебіст, для закордону. А намагання скористатися ними кваліфікувалося статтями Кримінального Кодексу УРСР 56 (Зрада Батьківщини), 62 (Антирадянська агітація і пропаганда), 64 (Організаційна діяльність) та 187-1 (Поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад)⁷³. Горбачовська перебудова й дозована демократизація сприяли піднесенню соціальної активності широких народних мас в країнах Східної Європи, згодом – Прибалтики. Набула вона, насамперед, антиімперського характеру: звільнення від диктату Москви й державного усамостійнення колишніх республік СРСР. Вирішальну роль у цьому процесі відігравали Народні фронти Литви, Латвії та Естонії. На цьому фоні Україна виглядала “заповідником застою”. Прагнучи зіграти на випередження, ЦК КПУ вирішив створити власний провладний фронт, що й було реалізовано за сприяння КДБ на зборах російськомовної громади в Києві у червні 1988 р. під назвою “Народный союз содействия перестройке” й чисельністю близько 100 осіб. Його спроби організувати кілька мітингів виявилися провальними й “Союз” до кінця року зник з горизонту⁷⁴.

Національна еліта в особі республіканської письменницької організації, науковців Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та засновників Української Гельсінкської спілки була стурбована ретроградством компартійних поводитирів, гальмуванням перезрілих суспільних викликів. 28 листопада 1988 р. київські літератори на партійних зборах доручили парткому створити ініціативну групу сприяння перебудові, яку очолив Іван Драч. 8 грудня він інформував Пленум СПУ про її заснування. Власне вона й стала осердям “Народного руху України за перебудову”. 16 лютого 1989 р. проект програми НРУ після коригування в ЦК КПУ був опублікований в газеті “Літературна Україна”⁷⁵.

Йдучи на поступки громадськості, в політбюро ЦК КПУ розуміли, що йдеться про створення недержавної, масової, структурованої політичної організації, яка прагнучиме позбавити КПРС владних повноважень, а відродження національної самосвідомості народу призведе до виходу України з СРСР й відтак до його розвалу. Тому найзапеклішим противником народження нового руху громадянського суспільства був В. Щербицький. Завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчук – найвідоміший опонент НРУ – згодом згадував, що “директива була однозначна: поховати Рух. Зробити все можливе через засоби масової інформації, аби дискредитувати його й потім поховати. Народ, так би мовити, не сприйняв і не підтримав ... Пам'ятаю, коли Щербицький прочитав проект Руху, то чітко і ясно сказав: це не рух, це партія. А ... партія може в нас бути лише одна – комуністична”⁷⁶.

Однак войовничість В. Щербицького дещо остудив М. Горбачов, який у лютому 1989 р. з дружиною відвідав Україну. 24 лютого вони обидвоє взяли участь у засіданні політбюро ЦК КПУ. Щодо вірогідності появи НРУ В. Щербицький заявив: “Ми маємо намір не допустити створення на Україні будь-якої, я вже не кажу масової, політичної організації з неприйнятною для нас програмою”⁷⁷. Але після цього в кабінеті В. Щербицького відбулася зустріч М. Горбачова з письменниками, яку ініціював листом генсекові до Москви Олесь Гончар. У ньому йшлося про гальмування демократизації в Україні та опір зародженню Руху на підтримку перебудови. Посприяла цій зустрічі й найвпливовіший радник М. Горбачова – дружина Раїса Максимівна. У бесіді взяли участь Олесь Гончар, Іван Драч, Дмитро Павличко, Юрій Мушкетик, Борис Олійник та ін. О. Гончар докладно розповів про мету й завдання Народного руху. Висловилися присутні літератори. В. Щербицький заперечив: “Це не рух, це партія”. Проте М. Горбачов підсумував: “Пусть работают”⁷⁸.

Ще одним, мабуть найважчим, гріхом В. Щербицького став Чорнобиль. Власне, не стільки сама аварія, яка сталася 26 квітня 1986 р. о 1 год. 25 хв., скільки все, що їй передувало та відбувалося після вибуху реактора. Атомна станція у верхів'ях Дніпра, в густо заселеному регіоні неподалік столиці та ще й на піску з'явилася саме за вказівкою В. Щербицького, незважаючи на заперечення науковців. Він особисто наполягав на прискоренні будівництва та достроковому пуску станції, попри відсутність остаточних проектних рішень та попереджувальні доповіді спеціалістів і КДБ. Не підлягає виправданню поведінка керівника держави й після аварії. За вказівкою Москви було приховано від населення масштаби катастрофи та вірогідні її наслідки. Перше публічне повідомлення про надзвичайну подію дозволили Українському радіо подати 28 квітня. Наступне – 30-го. До цього додалося проведення за наполяганням М. Горбачова багатотисячної першотравневої демонстрації. У В. Щербицького не вистачило мужності відмовитися від виконання злочинної вказівки. Він поставив загрозу партійного стягнення вище від потужного радіаційного ураження свого народу, у тому числі й дітей. Того дня радіаційний фон у Києві перевищував природний у 100 разів. Щоб продемонструвати безпечність ситуації, В. Щербицький привів на демонстрацію дружину, дітей і

навіть онука. Згодом виправдовувався відсутністю об'єктивної інформації про трагедію та тиском Кремля. Насправді ж всі дані про ситуацію в Чорнобилі із зазначенням рівня радіації надавалися В. Щербицькому постійно з перших годин після вибуху⁷⁹.

У постанові слідчого в особливо важливих справах Генеральної прокуратури України О. Кузьмука від 24 квітня 1993 р. про закриття кримінальної справи, порушеної 11 лютого 1992 р., стосовно дій посадових осіб під час аварії на ЧАЕС зазначалося, що Щербицький В. В., Ляшко О. П., Шевченко В. С. і Романенко А. Ю., “отримуючи і володіючи достовірною інформацією про масштаби аварії, небезпечну радіаційну обстановку..., умисно зловживаючи владою та службовим становищем, діючи з особистої заінтересованості – збереження стереотипу видимого благополуччя в країні, підкоряючись системі державного замовчування, секретності, дезінформації, келійності приймаючих рішень верхівкою тодішнього СРСР, будучи наділеними всією повнотою владних повноважень, в екстремальних умовах чорнобильської катастрофи..., не приймали термінових заходів щодо врятування і захисту населення..., не доводили правдиву інформацію, утаювали її та дезінформували громадськість про дійсні масштаби аварії та її згубні наслідки”⁸⁰. Щоправда, коли високопосадовець КДБ Юрій Князев без санкції Голови КДБ Степана Мухи закритим зв'язком повідомив голові Верховної Ради УРСР Валентині Шевченко про необхідність термінової евакуації сотень тисяч людей, а насамперед дітей та вагітних жінок, у тому числі й з Києва, на віддалі більшу ніж 30-кілометрова зона, В. Шевченко вже за три години вивезла з міста свою вагітну невістку⁸¹. А справу щодо згаданих керівників УРСР та міністра охорони здоров'я Анатолія Романенка було закрито через закінчення терміну давності та смерть В. Щербицького⁸².

Залишаємо поза увагою твердження адептів В. Щербицького щодо процвітання економіки. Зростання кількісних показників досягалося екстенсивним шляхом – спорудженням нових підприємств на застарілій технологічній основі, розширенням посівних площ тощо при високій енерго- і матеріаломісткості виробництва, низькому рівні продуктивності праці. Справедливо науковці назвали 1976-1990 роки періодом застою.

Не похитнули політичного становища В. Щербицького ні смерть чотириразового “Героя Радянського Союзу” Леоніда Брежнєва у 1982 р., ні наступні генеральні секретарі. “Реформатор” Юрій Андропов (1982-1984), можливо не встиг, а ставленик брежнєвської групи, інтелектуально і фізично німецький Костянтин Черненко (1984-1985) і не намагався нічого змінити.

Не вплинули на статус В. Щербицького і перебудовні вітри. Країна п'ятий рік вирувала демократизаційними процесами, а у найвищому кріслі республіки сидів діяч, політична кар'єра якого визрівала ще за Й. Сталіна. Наляканий загрозою розвалу Радянського Союзу через потужні самостійницькі рухи в національних республіках, М. Горбачов усвідомлював, що з активізацією цих процесів в Україні і виходом її з СРСР на перспективах імперії можна поставити хрест. Тому відпускати В. Щербицького він не хотів, поки народ не заявив: “Щербицького – геть!”. Хрещатиком обурені кияни несли обмотане дротом опудало В. Щербицького, яке потім викинули в Дніпро⁸³.

Окрім неприємних державних клопотів, В. Щербицький мав ще й сімейні. Йдеться про сина Валерія, загалом, розумну, неординарну людину. Захистив кандидатську дисертацію, працював в Інституті електродозварювання імені Є. Патона, займався розробками деталей до крилатих ракет. Але був алкоголіком і наркоманом. Його можливості використовували сумнівні особи, у тому числі й злочинці. Міліція мала з ним багато клопоту. Одних його “друзів” саджали за ґрати, інших відправляли до армії у віддалені гарнізони, ізолювали, але він знаходив нових. Тримісячне лікування під замком в елітній “Феофанії” нічого не дало. Невдовзі після смерті батька, у грудні 1989 р. 45-річний Валерій покінчив життя самогубством. Похований на Байковому цвинтарі неподалік могили В. Щербицького⁸⁴.

Ігнорувати й надалі масові протести проти законсервованого режиму В. Щербицького більше не було змоги. 20 вересня 1989 р. його вивели зі складу політбюро ЦК КПРС, а 21-го він подав заяву на звільнення від обов'язків Першого секретаря і члена політбюро ЦК КПУ за віком і станом здоров'я. 28 вересня Пленум ЦК КПУ за участю М. Горбачова заяву задовольнив⁸⁵.

“Друзі допоможуть”, – написав В. Щербицький у заповіті. Але за “славними” традиціями комуністичної доби в його помешканні поступово завмерли телефони, настала зловісна тиша. Майже всі, як писала Ліна Костенко, “зажурені друзі сахнулися врозтіч”. Незрадливими виявилися лише декілька і з-поміж них – найближчий друг академік Борис Патон⁸⁶.

Дружина Рада в інтерв'ю Дмитрові Гордону про цей стан сказала: “Відчувалося, жити він не хоче”. В. Щербицький усвідомлював, що відбувається руйнація ідеалів, системи, якій він служив протягом усього свого життя. Наближався день народження. Раніше потоком надходили привітання. А тут повна тиша. 17 лютого, у день 72-річчя В. Щербицького, сесія Верховної Ради мала заслухати його дії до, під час та після

Чорнобильської аварії. 15-го він сказав, що на сесію не піде. За версією родини під вечір йому стало зле і “швидка” завезла його у “Феофанію”. Там констатували запалення легень. Двічі зупинялося серце, але його вдавалося урухомити. За оповіддю охоронця В. Настюкова В. Щербицький 16 лютого покликав лікуючого лікаря, обійняв його і промовив: “Дякую тобі. Давай прощатися”. О 20 год. 40 хв. Раді Гаврилівні зателефонував начальник Четвертого управління Міністерства охорони здоров’я Терновий і повідомив про смерть Володимира Щербицького⁸⁷.

За твердженням СБУ, зокрема, генерала Олександра Нездолі, колишнього першого секретаря Дніпропетровського міськкому КПУ Володимира Ошка, Алли Ярошинської та інших посвячених В. Щербицький помер не від раптового запалення легень, а застрілився. Ця версія виглядає більш вірогідною. Її підтвердив В. Ошкові брат В. Щербицького Борис: “Трудно змиритися з тим, що Володі серед нас уже немає. Я ж прийшов до нього напередодні дня народження, хотів підбадьорити. І раптом визнаю, що він застрілився”. Сама Рада говорила: “Зброї у нас було скільки завгодно”. В. Врублевський написав: “Щербицький помер не від хвороби – він виніс собі вирок сам”. Журналіст Геннадій Цурканов зазначав, що після заяви про відмову йти на сесію, В. Щербицький “повільно прокрокував у кабінет і щільно зачинив за собою двері. Ніхто не передбачав, що живим його більше не побачить”. Так само викладає цю подію й брат Борис: “Володимир Васильович поспідав і пішов у свій кабінет, де прийняв рішення і тут же його здійснив. Його вже не стало о 12-13 годині. До речі, ніхто Борисові не зміг показати офіційного медичного бюлетеня В. Щербицького з фіксацією перебігу хвороби. В. Шевченко у спогадах пише, що дізналася про смерть В. Щербицького 16 лютого о 17 год., а родині нібито повідомили о 20 год 40 хв. О. Нездоля в інтерв’ю газеті “Сьогодні”, посилаючись на особисту розповідь колишнього голови КДБ УРСР Миколи Голушка, заявив, що був ще один передсмертний лист, але за наполегливим проханням родини В. Щербицького ні його текст, ні факт самогубства не стали відомими громадськості⁸⁸.

Після смерті В. Щербицького виявили його власноруч написаний заповіт (див. мал. 1):

Мал. 1. Фото заповіту.

На всякий випадок

Дорогая Радус!

1. Это все наши драгоценности собираем -
55-60 (50 г. р. ~~тоже~~ ~~еще~~ в сейфе), кот. ты должна
разумно распорядиться (мама, ты,
Татьяна,
дети.)
2. Ордена, медали, грамоты, грамоты, полевые
сумки и грамоты - прошу сохранить
как семейные реликвии
3. Итого, кроме именных, которые
надо сделать не боевыми - ты же
Остатки - надо сдать.

Ручка - подарить другу. ~~сдать~~
карабин - сдать м.б.

В остальных разберись, по возможности,
сама.

Дружба навсегда.

Целую тебя, мои друзья, краешки краешки.

Владимир Щербицкий

“На всякий случай

Дорогая Радуся!

1. Это все наши многолетние сбережения (55–60 т. р. в сейфе), кот. ты должна разумно распорядиться (мама, ты, Вовочка, дети).

2. Ордена, медали, грамоты, в/ремя, полевую сумку и в/фуражку – прошу сохранить как семейные реликвии.

3. Пистолеты именные, которые надо сделать не боеспособными, – тоже.

Остальные – надо сдать.

Ружья – подарить друзьям.

Карабины – сдать МВД.

В остальном разберись, пожалуйста, сама.

Друзья помогут.

Целую тебя, моя дорогая, крепко, крепко

(Підпис) В. Щербицький”⁸⁹

Дружина Рада стверджувала, що цей заповіт написаний задовго до смерті чоловіка. Однак оригінал його, з виправленнями і закресленнями, свідчить: це була передсмертна записка.

Ні дачі, ні машини В. Щербицький не залишив. Після урочистого поховання з управління справами ЦК КПУ попрохали Раду Гаврилівну квартиру звільнити. Вона змушена була переселитися до помешкання доньки. Залишені на ощадних книжках рублі пропали, як і в інших вкладників Ощадбанку. Хворій матері В. Щербицького про смерть сина не повідомили. У березні того ж року вона померла⁹⁰.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Так закінчилася “епоха Щербицького” й почалася епоха самостійної України. Але родимі плями тоталітарного минулого зникають надто повільно. Влучно охарактеризував цю ситуацію згаданий вище Петро Кравчук: “Замість повідомлень про поліпшення економічного становища України, читаємо або чуємо про щораз більше його погіршення, яке вже тепер є катастрофічним. Ціни на товари першої потреби вже астрономічні. Швидко падає рівень промислового виробництва. Сільське господарство занепадає. Зростає безробіття. Люди майже голодують. Тисячі їх бідують. Заробітна плата відстає від багатократного зростання цін. Місяцями робітники не одержують свого заробітку. Пенсіонери вчасно не отримують пенсії. Країна охоплена бандитизмом. Шаліє мафія. Поширюється порнографія. Зростає проституція. Смертність перевищує народжуваність. Зростає хабарництво і корупція. Високопоставлені особи в урядах усіх рівнів займаються шахрайством у широких масштабах. Поширюється спекуляція тощо.

Український парламент (Верховна Рада) перетворився у говорильню для багатьох депутатів-демагогів і базік. Приймаються закони, які не виконуються, залишаючись, хіба що паперовими документами для архіву.

У газеті “Літературна Україна” (10 листопада 1994 р.) повідомлено, що у східних і південних областях України “русскаяязычне” населення почало посилений наступ на українську мову – процес русифікації тепер масовіший, ніж був за владарювання В. Щербицького.

В Україні триває перманентна криза влади – уряду: постійно змінюються прем’єри і міністри. Ніби прагнуть до кращого, а виходить гірше. У той час, коли з урядових кіл звертаються до “західної діаспори”, щоб вона поспішала з матеріальною допомогою, зокрема, давала гроші на закупівлю будинків для посольств і консульств України, можновладці привласнюють десятки мільйонів американських доларів на спекуляції майном народу.

Коли була проголошена незалежність і суверенність України, багато українських людей різних політичних переконань, праві і ліві, навіть канадського народження, мріяли поїхати в Україну, стати її громадянами, включитися в різні галузі її життя. А що ж, насправді, сталося? Не з Канади їдуть жити в Україну, а з України виїжджають до Канади та інших західних країн. І це люди не пересічні, а вчені – професори, доктори, кандидати, інженери, лікарі, художники, артисти. Особливо ті, які можуть дати максимум користі у всіх сферах життя. Їдуть кваліфіковані робітники. Їде студентська молодь. І різні політики (праві і ліві) спішають висилати своїх дочок і синів до США і Канади!

Суцільний жах!

Чи може за таких умов Україна вийти на тривкий шлях економічного, культурного, суспільно-політичного зміцнення? Ось де, на мою думку, криється корінь катастрофи для України! Я вже не говорю про її проблеми, небезпеку від північного сусіди тощо”⁹¹.

Від часу написання цих рядків сплило понад 20 років. А що змінилося, що втратило актуальність? Інші країни з т. зв. “соціалістичного табору” та й із самого СРСР пішли далеко вперед, розвиваються випереджаючими темпами навіть на фоні провідних європейських держав, наприклад, Литва, Польща... А Україна за відомою формулою робить “крок вперед, два кроки назад” або в ліпшому випадку тупцює на місці, зупинившись на роздоріжжі цивілізації, знову очікуючи свого Д. Вашингтона. Та й попередження про “небезпеку від північного сусіди” проігнорували, за що вже заплатили тисячами людських життів. І винен у цьому вже не В. Щербицький.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Володимир Щербицький: Спогади сучасників. До 85-річчя від дня народження Володимира Щербицького / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Сльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2003. – 588 с. (Серія: Зіркі і терни долі).
- ² Шаповал Ю. Невигадані історії. – К.: Світогляд, 2004. – С. 266-267.
- ³ Зайцев О. Державність імені Щербицького // Львівська газета. – 2002. – 25 листопада.
- ⁴ [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Щербицький_Владимир_Васильевич (15.09.2014).
- ⁵ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, легенды, факты. – Киев: Фирма “Довіра”, 1993. – 254 с.; Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: “Володе я верила безоговорочно. Он был однолюбом – абсолютно чистым и честным до мозга костей человеком” // Бульвар Гордона. – 2008. – № 6(146). – С. 8-12; Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: “Я посмотрела на Володю, а у него слезы градом – не плачет, не причитает, не всхлипывает, но текут они и текут...” // <http://www.bulvar.com.ua/arch/2008/7/47bb14b83ef20>; Лисниченко И. Елена Щербицкая: “В день нашей свадьбы с Валерием Щербицким мой свекор Владимир Васильевич попросил: “Давайте сначала посмотрим по телевизору футбол, а потом уже сядем за стол” // Факты. – 2008. – 16 февраля; Цурканов Г. В. Он хотел добра людям. Штрихи к портрету В. В. Щербицкого // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 1(27). – С. 4-9; Шеремета Е. Виталий Врублевский: “Слухи о вывезенной Щербицким в Австрию антикварной мебели страшно его угнетали. Но никто не защитил тогда доброе имя Владимира Васильевича...” // Факты. – 2008. – 15 февраля; Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918-1990) // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 109-117; Чемерис В. Президент. Роман-есе. – Київ: Вид-во СП “СВЕНАС”, 1994. – С. 164.
- ⁶ Врублевський В. К. Вказ. Праця. – С. 49-68; Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: “Володе я верила...” // Лисниченко И. Вказ. праця; Рябчук М. Щербицький forever // Критика. – 2003. – Ч. 5(67). – С. 5.
- ⁷ Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 118-129.
- ⁸ Шаповал Ю. Діалектика державного пошанування // Критика. – 2003. – Ч. 5(67). – С. 9-10.
- ⁹ Шаповал Ю. Доля як історія // Київ: Генеза, 2006. – С. 321-328.
- ¹⁰ Шаповал Ю. Єдність і боротьба двох непротилежностей як дзеркало сучасної України // Невигадані історії. – Київ: Світогляд, 2004. – С. 265-288.
- ¹¹ Рябчук М. Щербицький forever. – С. 4-9.
- ¹² Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – С. 168.
- ¹³ Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). – Київ: Видавничий дім “Альтернатива”, 2000. – 360 с.
- ¹⁴ Табачник Д. Останній з могікан застою // Культура і життя. – 1990. – 2 вересня. – С. 7; Табачник Д. Последний из могижан застою // Комсомольское знамя. – 1990. – 11, 12, 14, 16, 19 сент.; Табачник Д. Останній з могікан... застою. Політичний портрет // Ранок. – 1991. – № 2. – С. 16-20; № 3. – С. 18-21; № 5. – С. 24-28; Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета В. Щербицького // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 159-163; № 10. – С. 107-113; № 11. – С. 119-123; Табачник Д. Володимир Щербицький // http://uahistory.info/2013/03/24/volodimir_shherbickij.html (18.09.2014).
- ¹⁵ Баран В. К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
- ¹⁶ Бойко О. Д. Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 568 с.
- ¹⁷ Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
- ¹⁸ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. – К., Генеза, 2003. – 808 с.
- ¹⁹ Гусев В. Диалоги со Щербицким В. // http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/dialogi_so_scherbitskim_v.html (12.09.2014). [Зеркало недели. – 1998. – 4 января. – № 1]
- ²⁰ Кравчук П. Без недомовок: Спогади. – Київ: Літературна Україна, 1995. – 288 с.
- ²¹ Кушнір Л. Валентина Шевченко: “Провести демонстрацію 1 травня 1986-го наказали з Москви” // http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/25/36971/view_print/10.09.2014.
- ²² Ярошинская А. Ложь без границ // <http://glavcom.ua/articles/11411.html> (10.09.2014).
- ²³ Нездоля А. И. КГБ – рассекреченные воспоминания. – Донецк: Каштан, 2008. – С. 443-466.
- ²⁴ Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали / Упоряд.: Н. П. Барановська (гол. упорядник), Н. В. Маковська, М. Д. Парфененко, Є. П. Шаталіна. – Київ: Наукова думка, 1996. – 784 с.
- ²⁵ В'ятрович В. М. Історія з грифом “Секретно”. Українське ХХ століття / Володимир Михайлович В'ятрович; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – С. 590-610.
- ²⁶ Не випробуйте народного терпіння! (Відкритий лист журналіста В'ячеслава Чорновола членові політбюро ЦК КПРС, першому секретареві ЦК КПУ Володимирові Щербицькому) // Передрук з оригіналу, який передав авторові цієї статті колишній політв'язень Василь Підгородецький. Текст листа див. також: Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 543-550.

- ²⁷ Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) // Грані. – 2003. – № 1(27). – С. 3; Цурканов Г. В. Он хотел добра людям // Там само. – С. 5-6.
- ²⁸ Шаповал Ю. І. Особа політика серед обставин часу. – С. 119.
- ²⁹ Врублевський В. К. Вказ. Праця. – С. 22-23; Табачник Д. Володимир Щербицький. [Електронний ресурс]; Шаповал Ю. І. Невигадані історії. – С. 276, 282-283.
- ³⁰ Шамота Н. З., Бабий Б. М., Шевелєв А. Г. Центральному Комітету КП України // Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 342-350.
- ³¹ Див.: Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – № 4. – С. 77-82.
- ³² Петро Шелест. Вказ. праця. – С. 99.
- ³³ Там само. – С. 246-247.
- ³⁴ Віталій Шелест: “Петр Ефимович полностью принадлежал советской эпохе...” // Петро Шелест. Вказ. праця. – С. 750.
- ³⁵ Владимир Гусев: “Петру Ефимовичу по плечу было и союзное руководство...” // Петро Шелест. Вказ. праця. – С. 737.
- ³⁶ Владимир Семичастный: “Мои отношения с Шелестом были настороженными” // Петро Шелест. Вказ. праця. – С. 729.
- ³⁷ Цурканов Г. В. Вказ. праця. – С. 5; Доценко О. Г. Деформації в суспільно-політичному житті України в 60–80-х роках ХХ ст. // Україна у ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К., МІЛП, Український Центр духовної культури, 2001. – С. 322-323; Шаповал Ю. І. Невигадані історії. – С. 278; Рябчук М. Вказ. праця. – С. 4.
- ³⁸ Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. 3-е изд., доп. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – С. 626-627.
- ³⁹ Петро Шелест. Вказ. праця. – С. 328.
- ⁴⁰ Там само. – С. 329.
- ⁴¹ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю. Д. Зайцева. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 15, 62-69; Петро Шелест. Вказ. праця. – С. 222; Нездоля А. І. КГБ – Рассекреченные воспоминания. – С. 319-320; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 131-132; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 161. – Арк. 39-40.
- ⁴² Нездоля А. І. Вказ. праця. – С. 168.
- ⁴³ Там само. – С. 169.
- ⁴⁴ Врублевський В. К. Вказ. праця. – С. 113.
- ⁴⁵ Нездоля А. І. КГБ – рассекреченные воспоминания. – С. 310; Петрій І. Маланчук Валентин // Енциклопедія Львова. Т. 4 / За ред. А. Козицького. – Львів: Літопис, 2012. – С. 484.
- ⁴⁶ Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Упоряд.: М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2009. – С. 562, 586; Тарнашинська Л. “Великий українець” та “націоналіст” Параджанов. – День. – 2012. – 17-18 серпня. – С. 21.
- ⁴⁷ Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, ст., фот. / Упоряд.: Р. М. Корогодський, С. І. Щербатюк. – К.: Спалах ЛТД, 1994. – С. 148, 261.
- ⁴⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 81.
- ⁴⁹ Див.: Зайцев Ю. Одещина опозиційна (кінець 1950-х – 1980-ті роки // Одеська хвиля – 7. Документи, твори, спогади в'язнів сумління / Упоряд.: П. Отченашенко, В. Барсукивський, О. Різників. – Одеса: Фаворит, 2013. – С. 13–35.
- ⁵⁰ Калинець І. Пам'яті побратима // Поклик сумління. – 1992. – № 6 (лютий).
- ⁵¹ В'ятрович В. М. Вказ. праця. – С. 531, 538; Зайцев Ю. “Чорна ніч брежнєвської реакції” (1965-1973) // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Збірник 15. – С. 288-290.
- ⁵² Див.: Зайцев Ю. Політична опозиція // Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-те. – Львів: Світ, 2003. – С. 374; Нездоля А. І. КГБ – рассекреченные воспоминания. – С. 319.
- ⁵³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 74; Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Надією Світличною 4.11.2004 р.
- ⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 53; Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець. Монографія / Василь Федорович Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 50.
- ⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 75-76; Корогодський Р. Вказ. праця. – С. 157.
- ⁵⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 88.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 86.
- ⁵⁸ Інтерв'ю Юрія Зайцева з Дмитром Гриньківим 5 липня 2000 р.; Гриньків Д. Автобіографія [машинопис] // Особистий архів Ю. Зайцева; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 26; Дмитро Гриньків // Зона. – 2013. – № 28. – С. 178-179.
- ⁵⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 66-67, 70-72; Вирок колегії в кримінальних справах Тернопільського обласного суду від 24 вересня 1973 р. // Юнаки з огненної печі / Харківська правозахисна група. – Харків: Фолио, 2003. – С. 5-14.
- ⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 1-4.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 33-36.
- ⁶² Будзінський Т. В. Діяльність нелегальної групи студентів історичного факультету Львівського університету (1972-1973): Дипломна робота. – Львів, 1995. – 99 с.; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 27-29, 49-50; Докладніше див.: Зайцев Ю. Д. Український національно-визвольний фронт Зоряна Попадюка (1968-1973) – репрезентант молодіжного антикомуністичного руху // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10. Ювілейний випуск на пошану Степана Гелея / Відп. ред. І. Копич, заст. відп. ред. А. Сова. – Львів, 2011. – С. 549-567.
- ⁶³ Зайцев Ю. Політична опозиція. – С. 376, 380; Узарашвілі О. “Володимира Івасюка вбили співробітники КДБ”. Прокурор Львівщини Роман Федик про розкриття давніх та новітніх злочинів // Високий Замок. – 2015. – 24 лютого.
- ⁶⁴ Овсієнко В. Українська Гельсінкська група: 1976-2006 // Українська Гельсінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи / Упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 36-42, 54.
- ⁶⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 871. – Арк. 116.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 91-92.
- ⁶⁷ Там само. – Аок. 94-96.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 869. – Арк. 67-69.

-
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 79.
- ⁷⁰ Шамота Н. З., Бабий Б. М., Шевелев А. Г. Центральному Комитету КП України. – С. 344.
- ⁷¹ Литвин В. Політична арена України. – С. 88-89.
- ⁷² Конституция (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики: Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета Украинской ССР девятого созыва 20 апр. 1978 г. – К.: Политиздат Украины, 1982. – С. 17, 21.
- ⁷³ Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. – К.: Политиздат Украины, 1969. – С. 152, 165, 168, 403.
- ⁷⁴ Бажан О. Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову // Укр. іст. журн. – 2010. – № 1. – С. 37; Камінський А. На перехідному етапі: “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990. – С. 127–128; Див. також: Зайцев Ю. Д. Генеза Народного руху України: Львівська організація // Укр. іст. журн. – 2010. – № 4. – С. 147.
- ⁷⁵ Литвин В. Політична арена України. – С. 109-110, 113.
- ⁷⁶ Чемерис В. Л. Вказ. праця. – С. 150.
- ⁷⁷ Цит. за: Литвин В. Політична арена України. – С. 124.
- ⁷⁸ Чемерис В. Вказ. праця. – С. 151-152.
- ⁷⁹ Чорнобильська трагедія. – С. 6-8, 623-626; Нездоля А. И. КГБ – рассекреченные воспоминания. – С. 450-452; Ярошинская А. Ложь без границ; В’ятрович В. М. Вказ. праця. – С. 590-597; Табачник Д. Володимир Щербицький.
- ⁸⁰ Чорнобильська трагедія. – С. 691-692.
- ⁸¹ Нездоля А. И. КГБ – ресекреченные воспоминания. – С. 451-452.
- ⁸² Чорнобильська трагедія. – С. 703-704.
- ⁸³ Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: “Я посмотрела на Володю, а у него слезы градом...” // Електронний ресурс; Див. також: Зайцев Ю. Виніс собі вирок сам // Високий Замок. – 2014. – 26–28 вересня.
- ⁸⁴ Цурканов Г. В. Вказ. праця. – С. 9.
- ⁸⁵ Материалы Пленума ЦК КПСС 19–20 сентября 1989 г. // <http://soveticus.5.narod.ru/85/p1890919.htm> (15.09.2014); Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. – С. 127; Никитин А. Владимир Щербицкий: последний украинский секретарь // <http://vz.ua/publication/21329> (15.09.2014).
- ⁸⁶ Костенко Л. Ще вчора була я висока, як вежа // Неповторність: Вірші, поеми. – Київ: Молодь, 1980. – С. 92; Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: “Я посмотрела на Володю...” // Електронний ресурс.
- ⁸⁷ Там само; Шеремета Е. Вказ. праця; Лисниченко И. Вказ. праця.
- ⁸⁸ Нездоля О. І. Спецслужби і влада України. – Донецьк: Каштан, 2011. – С. 666; Врублевський В. К. Вказ. праця. – С. 251; Кутівський В. Щербицький не помер, а застрелився // Волинь. – 2004. – 29 липня. – № 223; Цурканов Г. В. Вказ. праця. – С. 9; Записка Щербицького. 19 ноября 2011 // <http://www.segodnya.ua/criminal.html> (17.09.2014); Ярошинська А. Вказ. праця.
- ⁸⁹ Ксерокопія оригіналу // Врублевський В. К. Вказ. праця. – Зворот обкладинки.
- ⁹⁰ Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: “Я посмотрела на Володю...” // Електронний ресурс.
- ⁹¹ Кравчук П. Вказ. праця. – С. 285.